

Ա Ռ Ա Ջ Ա Ր Ա Ն

«Հայերեն ձեռագրերի Ժէ դարի հիշատակարաններ» ժողովածուի Բ հատորն ընդգրկում է 1621—1640 թթ. ժամանակամիջոցի հիշատակարանները։ Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ օսմանյան Թուրքիայի և սեֆյան Պարսկաստանի միջև 1603 թ. սկսված պատերազմը տակավին շարունակվում էր։ Կարճատև զինադադարներով և փոփոխակի հաջողություններով այն ընթացավ մինչև 1639 թ. և ավարտվեց նույն թվականի մայիսին Դիարբեքիրում տեղի ունեցած նախնական համաձայնությամբ, ապա Զահաբում փետրվարի սկզբներին (Կասր ի—Շիրինի մոտ) կնքված հաշտության պայմանագրով¹։ Հայաստանը երկրորդ անգամ բաժանվեց պատերազմող կողմերի միջև՝ Պարսկաստանի համար առավել շահավետ պայմաններով։ Այդ իրադարձությունների մանրամասն նկարագրությունը հիշատակարաններում ցավոք, գրեթե բացակայում է։ Դա բացատրվում է նրանով, որ պատերազմական զործողությունները տեղի էին ունենում հիմնականում Հայաստանի սահմաններից դուրս։ Միայն 1634—1636 թվականների կռիվներն ընթացան Հայաստանում՝ Արարատյան դաշտում և Վանում։ Ցղնայում 1634 թ. ընդօրինակած Մաշտոցի հիշատակարանում Մարութա գրիչը գրում է. «Յայսմ ամի առաքեաց (շահ Սեֆին—Վ. Հ.) Ըռստամ խանն ի վերայ Վրաց տանն, և էառ [զամենայն?], և զՎրաց թագաւորն զԹամուրազն փախուց ի Բաշխաչուխն, և զզօրս նորա զորս կոտորեաց և զորս փախուց, և շատ աւերութիւն արար ի Վրաց տունն։ Եւ դարձեալ եկն անտի և գնաց ի վերայ Վանայ, և Դ(4) ամիս պաշարեաց, և նստաւ ի վերայ նորա, և ոչ կարաց առնուլ գնա, և շատ աւերութիւն արար։ Եւ դարձեալ յետս գնաց ի Թարվէզ առ թագաւորն իւր՝ շահ Սէֆին»²։ Վանի համար մղած կռիվների և պարսիկների անհաջողությունների մասին հաղորդում է նաև Գրիգոր Զուղայեցի գրիչն իր չափածո հիշատակարանում.

«Ի յայս դառն և նեղ ժամանակիս,
Յիսար ընկաք Վան քաղաքիս,
Կարմրագդակն պատեց, նստաւ վերա քաղաքիս։
Շատ նեղութիւն հասոյց ի մեզ,
ԾՁ 56) օր պաշարեց զմեզ։
Ի թվականութիւնս Հայոց ազգիս,
ՌՁ և երեքիս (1634),
Ըստամբօլոյ հասաւ ի մեզ,

¹ Hammer J. Geschichte des Osmanischen Reiches, B. 3. Pesth, 1840, S. 186—192:

² Հիշատակարան, № 820, էջ 550—551, Հաջորդ ծանոթագրություններում, կնշենք սույն ժողովածուի հիշատակարանների միայն համարները։

Աղգէն Տաճկաց ՌՃ (100000)-իս,
Ժողովեցան Քարափոսիս,
Խմբեցան մեծ պատերազմիս:
Փախուցին կարմրագդակն,
Աւարն առին հասին ի մեզ,
Աւետիս մատուցին մեզ,
Կարմրագդակն փախեաւ ի յետս³:

Պատերազմական գործողութիւնները ահա ու սարսափից, տանջանքներից և զոհանքներից զատ ժողովուրդը ստիպված էր կրել նաև ռազմա-պաշտպանական հարկադիր աշխատանքի ծանր լուծը, այն դեպքում, երբ այդ կոնիվները չէին լծորդվում հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումների և ոգորումների հետ: Ահա թե ինչ է գրում Վանում ընդօրինակված ձեռագրի գրիչ Գրիգոր քահանան. «Եւ էր ժամանակս դառն ի ձեռաց անօրինաց, որ եկն Ռըստամ խան ի վերայ Վանայ ԼՌ(30000) հոգով և հազար խսար բազում ժամանակս: Եւ խիստ շարշարէին զտառապեալ ազգն քրիստոնէից, ի պարիսպն, ի խանդակ փորեին. և զորս ի քաղաքն գտանէին բազում շարշարանք տային: Եւ վասն շար գործոց իմոց եկեալ գտին զիս և զականջս կտրեցին և խիստ վահեցայ և տկարութիւն շատ քաշեցի»⁴: Առավել մանրամասն տեղեկութիւն է հաղորդում մի անանուն հիշատակագիր. «Եկաւ նստաւ ի Վանայ վերայ. գա[յ]ն շարիքն գործեցին, որ չէր տեսեալ ակն մարդոյ. Աստուածածնի երեք-շաբթին եկաւ, մինչև ի նաւասարդի աւրն բազում քրիստոնեայք սպանեցին, բազումք գերեցին, գվանայ երկիրն՝ զգեղորայքն և զվանորայքն զամէն քակեցին և քանդեցին, զքաղաքի այգեստաւն զամէն կոտորեցին: Եւ զգերզմանատուն Հայոց Ռ(1000) ճօղ նազմ զարկին, և յոմանց լուայ թէ ԿՌ(60000) է. և բերին հասուցին զնաղմն ի տակն պարըսպին: Եւ ազգս, որ ի մէջ քաղաքին էին, բազում տանջանաց մէջ էին՝ գիշերն զբադանն պահել տային և ցէրէկն զխանդակն փորէին, այնպէս տառապանք էին որպէս ազգն Իսրայէլի»⁵:

1635 թ. Մուրադ 4-րդը մեծ բանակով շարժվում է Կարին, ապա Արարատյան դաշտ՝ Երևանը գրավելու նպատակով: 1637 թ. Համիթում ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ յորժամ սկիզբն արարաք սբ. Աւետարանիս թվին ՌՁԴ (1635), զի ել թագաւորն սուլթան Մուրատն ի Կոստանդնուպօլսէ և գնացեալ բազում հեծելազօրօք ի վերայ Պարսից ի յԱյրարատեանն, ի վերայ Երևանու. և խսարեալ պաշարեաց զնա, և յետ Թ(9) աւուր առեալ զքաղաքն, անց գնաց ի Դավրէժ. և ոչ յամեաց անդ, այլ շուտով դարձաւ յետս, և եկն ի քաղաքս Համիթ և կեցեալ աւուրս ԺԵ(15), ել գնաց դարձեալ ի Կոստանդնուպօլիս, թողեալ զերկրորդն իւր, զի գնացեան այլվի ի Պարսկաստան»⁶:

Երևանի պաշարումը երկար չի տևում: Թե գրավելուց հետո ինչպիսի՞ վիճակ է տիրում Երևանում և շրջակա գյուղերում, երևում է Մարտիրոս քահանայի հաղորդումից. «Դարձեալ եկն զրոյցս փոթալիրս, եթէ գա թագաւորն

³ Ձ 825, էջ 553—554.

⁴ Ձ 846, էջ 570.

⁵ Ձ 901, էջ 613—614.

⁶ Ձ 1012, էջ 696. Տե՛ս նաև Ձ 957 հիշատակարանը, էջ 648, 653.

Հոռոմոց ի վերայ Պարսից՝ մերս թագաւորի, Հ(70) բիւրովք, որ և եկն իսկ երկիրն Արարատեան, և պատեալ զգղեական Երևանու՝ նստաւ: Եւ աշխարհս բնաւ տեղաշարժ լեալ, ոմանք փախուցեալ ի լերինս և բլուրս շրշէին, ոմանք ի խորափիտս վիմաց և ոմանք ի վիհ և ի խորագոյն ձոր մտին և այլք ի գլուխ բարձրաբերձ լեռանց ելեալ խորշակահարք և կիզեալք ի տօթոյ արեգականն, զի թերևս կարիցեն զինքեանս ապրեցուցանել⁷:

Երևանի գրավումից կարճ ժամանակ անց պարսիկները թուրքերի դեմ կազմակերպում են հակահարածակում և 1636 թ. նորից գրավում Երևանը: Այս կռիվների ժամանակ Երևանի բերդապահ թուրքական զորքի հրամանատար Մուրթուզա փաշան սպանվում է, իսկ մի քանի փաշա գերվում են⁸:

Հետագա տարիներին պատերազմական գործողությունները տեղափոխվում են Միջագետք, և կռիվները գնում են Բաղդադի համար: Թուրքերին հաջողվում է 1638 թ. դեկտեմբերի 14-ին գրավել Բաղդադը⁹, որից հետո կնքվում է վեկում նշված հաշտության պայմանագիրը: Այս մասին հիշատակարաններում միայն մեկ անգամ է հիշվում: Ահա թե ինչ է հաղորդում Մարտիրոս գրիչը 1639 թ. գրած իր հիշատակարանում. «Փառք իւր առատ բարերարութեան, իւր առատ գթութեամբն զթուփին ձգեալ ի սիրտս թագաւորաց, վասն ողորմեալ Հայոց ազգիս, և արարեալ սահման և՛ խաղաղութիւն և՛ բարիշուփին: Եւ ետուր թագաւորն արեւելիքի Բաբելոնի բերդն ի ձեռն արևմտեան թագաւորին և եղև բարիշուփին ի թվականիս Հայոց ՌՁԸ (1639). ամէն»¹⁰: Թուրք-պարսկական պատերազմները ձգձգվեցին ավելի քան երեսուն և հինգ տարի: Այդ միջոցում գահակալական կամ միջֆեոդալական կռիվներ ու ասպատակություններ էին տեղի ունենում, որից առաջին հերթին տուժում էին թուրքերի և պարսիկների տիրապետության տակ գտնվող հայ և մյուս ժողովուրդները: Դահակալական կռիվների առնչությամբ կարելի է հիշել Ժէ դարի 20-ական թվականներին Թուրքիայում տեղի ունեցած ենիչեերի խռովությունները և սրանց դեմ ժառանգած Կարինի Արազա փաշայի կռիվները: Այս դեպքերին մանրամասն շենք անդրադառնալ, քանի որ այդ բանը կատարել է Մ. Զուլալյանը «Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ» իր աշխատությամբ¹¹: Մ. Զուլալյանը Արազա փաշայի այս կռիվները համարում է ջալալիական նախորդ շարժումների պարզ շարունակությունը¹²: Մեր կարծիքով ավելի ճիշտ կլիներ այդ շարժումներն առանձնացնել, քանի որ դրանք տարբեր նպատակներ հետապնդող երևույթներ էին: Արազա փաշային որպես ապստամբի, կարող ենք ասել ջալալի, քանի որ թուրքերենում ջալալի նշանակում է ապստամբ, բայց ջալալի հատուկ հասկացությունը, որով կոչվում և բնութագրվում էին Ժէ դարի սկզբներին Թուրքիայում տարածված կողոպտիչների և ավազակախմբերի հատուկ ջոկատները, Արազա փաշայի վրա չի կարելի տարածել:

⁷ № 1089, էջ 741.

⁸ Հմմտ. № 1089, էջ 742: Այս դեպքերի մասին է պատմում նաև Հակոբ Հիսուսին իր ժամանակագրության մեջ (Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., հտ. I, Երևան, 1951, էջ 196: Այսուհետև ՄԺ): Երևանի պաշարումը այստեղ նշված է 3 ամիս, (հմմտ. Առ. Դավթիսյան, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1896, էջ 317), որն ավելի ճիշտ է, գրավումը տեղի է ունեցել մարտի 22-ին:

⁹ Hammer J., Geschichte des Osmanischen Reiches, B. 3, S. 181—182;

¹⁰ № 1126, էջ 769.

¹¹ Երևան, 1966, էջ 191—216.

¹² Նույն տեղում, էջ 220.

Ջալալիների շարժման հարցը մենք քննարկել ենք սույն ժողովածուի Ա հատորի Առաջաբանում¹³ և այստեղ այդ մասին չենք խոսի։ Մինչդեռ Աբազա փաշայի կռիվները ենիչերիների դեմ նպատակ ունեն Վերջ տալ վերջիններիս կամայական բռնություններին, որոնք նպաստում էին կայսրության կենտրոնախույս ուժերի ակտիվացմանը և թուլացնում կենտրոնաձիգ իշխանությունը։ Օսմանյան կայսրության մեջ Ջալալիների ստեղծած ծայրաստիճան խառնաշփոթությունը և երկրի տնտեսական ծանր վիճակը սուլթան Օսման 2-րդին և Աբազա փաշային ստիպում էին մտածել երկրի և պետության հետագա բախտի մասին։ Այս առումով թերևս ճիշտ են Մ. Զուլայանի այդ հարցին վերաբերող բնութագրումները. «...սուլթան Օսմանը թուրքական ֆեոդալական վերնախավի այն ներկայացուցիչն էր, որը որոշակի դասեր էր վերցրել երկրի ներքին կյանքում տեղի ունեցած մեծ խլրտումներից՝ Ջալալիների ապստամբություններից։ Սուլթանի նպատակն էր ձեռնարկել այնպիսի միջոցառումներ, որոնք կանխեն նոր ապստամբությունները, և որ գլխավորն է, կարգավորեն պետական ֆինանսների ահա տասնյակ տարիներ շարունակ գոյություն ունեցող դեֆիցիտի հետ կապված հարցերը»¹⁴։ Իսկ Աբազա փաշայի մասին նա գրում է. «Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ Աբազա փաշան դեմ է եղել գյուղացիների նկատմամբ կիրառվող ծայրահեղ կամայականություններին։ Նա կողմնակից է եղել... գյուղացիներին «օրինական» շահագործման ու օսմանյան ֆեոդալական հասարակության տնտեսական ու քաղաքական հզորության հետագա ամրապնդմանը։ Նա քաջ գիտակցել է, որ բռնություններն ու կամայականությունները կարող էին միայն քայքայել երկրի ընդհանուր էկոնոմիկան ու կազմալուծել պետությունը»¹⁵։ Մի այլ տեղ դարձյալ գրում է. «Աբազա փաշայի նպատակը երբեք չի եղել օսմանյան դինաստիայի իշխանության տապալումը։ Ընդհակառակը, նրա ամբողջ ցանկությունն է եղել ամրապնդել օսմանյան թագավորությունը, որին նա կամենում էր տեսնել բարեկարգ վիճակում և առանց ենիչերական խժժվածությունների»¹⁶։ Նման բնութագիր տալուց հետո չի կարելի ենիչերիների դեմ Աբազա փաշայի ելույթը նույնացնել Ջալալիների շարժման հետ և համարել վերջինիս երրորդ փուլը։ Մինչև Ջալալիների շարժումը՝ Օսմանյան կայսրության մեջ քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի տնտեսական, քաղաքական և իրավական վիճակը շատ ծանր էր, իսկ Ջալալիների շարժման ժամանակ այն անտանելի դարձավ։ Այս պայմաններում՝ երբ տնտեսության ոչ միայն վերարտադրությունը, այլև բազմաթիվ վայրերում նույնիսկ արտադրություն չկար, երբ արտադրության հիմնական եղանակը կոլոպուտն էր, Աբազա փաշան ձգտում էր շահագործման, ամեն տեսակ բռնության ու կամայականության մեղմացման, ոչ թե գյուղացիության շահերից ելնելով, այլ որպեսզի կայսրությունը եկամտի մշտատե աղբյուր ունենար, թեև այդ քաղաքականությունը գյուղացու և ընդհանրապես աշխատավորության շահերի տեսանկյունից տնտեսական, քաղաքական և իրավական անզամ մասնակի ազատագրական ձեռնարկում չէր կարելի համարել։ Աբազա փաշան ձգտում էր վերացնել Ջալալիների շարժումը հիշեցնող ենիչերիների

¹³ «Շալալիեն ձեռագրերի Ժե դարի հիշատակարաններ (1601—1620 թթ.)» Երևան, 1974, էջ 1—ԺԴ։

¹⁴ Մ. Զուլայան, Ջալալիների շարժումը..., էջ 193, 194 և այլուր։

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 196։

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 198, 212։

շահատակութիւնները, բռնութիւնները և կամայականութիւնները, ուժեղացնել օսմանյան ֆեոդալական թուլացած կենտրոնական պետութիւնը՝ «կարգի ներկայացուցիչներ անկարգութեան մեջ»¹⁷, թեև Թուրքիայում կայսրութիւնը՝ կենտրոնաձիգ պետութիւնը, երբեք չհասավ էնգելսի անարկած «կարգի ներկայացուցիչ» մակարդակին: Արագա փաշան թուլատրելի էր համարում աշխատավորութեան ամեն տեսակ շահագործումը ու ճնշումը, համեմատաբար տանելի պայմաններում, որպեսզի չնվազեին պետութեան եկամուտները: Այս դեպքերն ահա թե ինչպես են գնահատել հիշատակարանների հեղինակները, թեև այստեղ էլ առկա է տարակարծութիւնը: Նիկողոս Լեհացին 1624 թ. իր հիշատակարանում գրում է. «Երբ յոյժ խնամածու էր (Արագա փաշան—Վ. Հ.) և հոգածու աշխարհաց, նա շար զօրքն, որ ղուլք ասին՝ սպանիչք թագաւորին և շարացուցին ի վերայ իւրեանց և աշխարհացն ամենայն և թագաւորն ապստամբեցուցին. և ղիւրեանքն հալածակաւ և բնաջինջ արար. զոմանց շարամահ կտտանօք սպանանելով և այլքն կերպափոխեալ ղիւրեանք փախստական լինելով, ի վրէժխնդրութիւն արեանն սուլթան Օսմանին լինելով ի տեսչութենէն Աստուծոյ»¹⁸: Արիստակես Խարբերացին Արագա փաշայի շուրթերին դնում է հետևյալ խոսքերը.

«Սի՛ ոք ըզոք մի՛ դրկեսցէ,
Մինչև յետին բնիոնն է,
Թէ չէ գլուխն առ յիս գայցէ,
Ինչքն և ապրանքն արքային է»¹⁹:

Ժամանակագիրներից Հակոբ Կարնեցին, որ ականատես է եղել այս դեպքերին, թողել է համանման տողեր. «Այնպէս հուքմ և հրաման ունէր (Արագա փաշան—Վ. Հ.), որ Դ (4) կողմն քուրթ և կամ զող ոչ երեւին, Ա (1) կին Ա (1) աւուր ճանապարհ կու գնայր, զի ենկիշարոց շար ժամա[նա]-կըն ոչ կին, ոչ լամուկ տղա քաղաքէն ելանել ոչ կտրէին, և ի մէջ քաղաքին ևս ըմպոնեալ պղծէին, զի Աստուած յարոյց ղԱպաղան, որ իբրև զոչխար զենեաց զնոսա շարաշար»²⁰:

Սակայն կան հեղինակներ էլ, որոնք Արագա փաշային բնութագրում են «անարէն» և «արեանարբու գազան»²¹: Կարինում Գինոս գրիչն իր հիշատակարանում հաղորդում է. «Այս պեղծ Ապագայս նոր շարիք արաւ և քրիստոնէից զապրանք, զկերակուր թալնեց և ելից ի բերդն. և այլ առաւել շարութիւն այն էր, որ մարդն տանէն դուրս ելից, զտունն և ղկալն ամենեքեան կրակեց և տոշորեց. և մտաւ ամրացօ բիրդն»²²: Ինչո՞վ բացատրել առանձին հեղինակների բացասական վերաբերմունքը Արագա փաշայի այդ գործողութիւնների նկատմամբ: Բանն այն է, որ 1623 թ. Արագա փաշան պաշարելով Անկյուրիան, այն գրավել չի կարողանում, իսկ 1624 թ. օգոստոսին պարտվում է արքունական զորքերից և վերադառնում Կարին: Նոր դիմադրութիւն ցույց տալու նպատակով նա ճշատ զօրս գումարեաց քան զառաջինն եօթնա-

¹⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинение, т. 21, М., 1961, стр. 411.

¹⁸ № 177, էջ 122.

¹⁹ № 180, էջ 125.

²⁰ ՄԺ, I, էջ 240—241.

²¹ № 290, էջ 195.

²² № 485, էջ 325.

պատրիկ»,—գրում է Գրիգոր Դարանաղեցի²³։ Սա նշանակում է, թե մեծ բանակը մեծ ծախսեր էր պահանջում, իսկ այդ ծախսերը նա կարող էր հոգալ տեղացիներից՝ և հայերից և թուրքերից ծանր հարկեր վերցնելով, ինչպես նաև այն ժամանակվա պատերազմական իրավիճակին հատուկ բռնությունների դիմելով²⁴։ Աբազա փաշայի այդ գործողությունների նպատակը ժամանակին հասկացել է Գրիգոր Դարանաղեցին։ «Եւ այս անգամ սկսաւ (Աբազա փաշան—Վ. Հ.) հարկապահանջութեամբ տառապեցուցանել զաշխարհին մարդիկն, զշինական ուսմիկսն և զքաղաքացիսն՝ զթուրք և զհայք, վասն երկու պատճառի, նախ որ մերկացան ի ժամ պատերազմին, երկրորդ առահի շատ զօրս գումարեաց, որ պիտոյ էր նոցա թոշակ և համբարանոց»²⁵։ Այսպիսով, հիշված գրիչների բացասական վերաբերմունքը լծորդվում է ոչ թե Աբազա փաշայի վերևում նշված ընդհանուր մտորումների և նպատակների, այլ տվյալ պահի ուղղման հաջող գործողությունների կազմակերպման հետ։ Թեև այդ գործողությունները հաջողություն չունեցան և չի կարելի արդարացնել Աբազա փաշայի ձեռնարկած քայլերը։ Վերջին հաշվով նա այլ կերպ էլ չէր կարող վարվել, որովհետև թուրքական ֆեոդալական հասարակության շահագործող դասակարգի ակնառու ներկայացուցիչն էր։

Այո դեպքերից զատ մեզ հետաքրքրող ժամանակամիջոցում տեղի էին ունենում մեջֆեոդալական կռիվներ և ասպատակություններ։ Գրիգոր քահանան 1631 թ. Ախալգորում ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում ցավով նշում է. «Վայշ, վաշ ու ախ, վայ զիս, ի՞նչ անիրաւ բաներ տեսայ ի յաշխարհիս, մէկ ու զմէկ կոտորեցին Վրացտան աղատի որդիքն»²⁶։ 1635 թ. Ավետարանը գերությունից ազատող Ավետիսի մասին մեկը պատմում է, որ Մակվի քուրդ Մահմատ-բէկը ասպատակեց, կողոպտեց, սպանեց Վերէց, Կախկոպոս, տանուտէր, կին ու տղա գերի վարեց, խիստ անողորմ բաներ արաց, կ[?]ն քաշեց, զամենայն աշխարհն աւեր էած։ Եւ շրջեցան յերկրէ յերկիր և ջարդեցան, ի դարիպութիւն. վասն ծովացեալ մեղաց մերոց։ Թէ՛ Աւետարան, թէ՛ հանդերձ՝ զամենայն գերի տարան»²⁷։ Ստեփանոս երեցը Երևանի Քալբալի խանի մասին գրում է. «...որ ազգի ազգի տանջանօք նեղէ ղքրիստոնայս հարկապահանջութեամբ։ Եւ քանի սա իշխան նստաւ երկրիս, լիութիւն ոչ էառ երկիրս»²⁸։

Ժողովուրդը տուժում էր ոչ միայն պատերազմներից ու ասպատակություններից, այլև ծանր հարկապահանջությունից։ Ժամանակի ընդհանուր բնութագիրը շատ գրիչներ հավաստում են թի դառն և ի նեղ ժամանակիս» կամ թի դառն և յանբարի ժամանակիս» ընդհանուր արտահայտություններով։ Սակայն կան մի շարք գրիչներ էլ, որ դրան ավելացնում են «...յորում նեղիմք ի հարկապահանջութենէ անօրինաց...սաստկանայ բռնութիւն և նեղութիւնս ի վերայ աշխարհիս, ևս առաւել ազգիս Հայոց»²⁹ կամ «...յորում նե-

²³ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղեցւոյ, հրատ. Մ. Նշանյան, Երուսաղեմ, 1915, էջ 222։

²⁴ Տես նաև Մ. Զուլպյան, Ջալալիների շարժումը..., էջ 206։

²⁵ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ..., էջ 222—223։

²⁶ № 606, էջ 415։

²⁷ № 885, էջ 601։

²⁸ № 1198, էջ 816։

²⁹ № 380, էջ 252—253։

դամք ի հարկապահանջութենէ անարինաց և ի սղութենէ հացի»³⁰։ Իսկ Հակոբ երեցը 1639 թ. Կաբինում ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում անցողակի հիշում է, թե այն ինչպես է գրել «Մի՛ մեղայդէք գրիս, զի Տաճիկք խիստ կու նեղացընին հարկապահանջութեան, և խիստ տըրտմեալ էի, և իբր զերագի գրեցի»³¹։ Այսպիսի վիճակ տիրում էր ոչ միայն բուն Հայաստանում և հարևան երկրներում, այլև հայ գաղթավայրերում։ Բնական է, որ նման պայմաններում մթերքների խիստ թանկություն և երբեմն էլ սով կլիներ։ Այդ մասին սույն հատորում կան հետաքրքիր տեղեկություններ։ 1621 թ. մի հիշատակարանի մեջ ասվում է. «Սով եղաւ Ըստամպօլ, [Ին] (25) դրամ հացն մէկ ստակ, այն ալ հող և մոխիր էր»³²։ Այսպիսի տեղեկություններ կան նաև Կարինից³³, Մուշից³⁴ և այլն։

Պատերազմական գործողությունների, ասպատակությունների, սովի հետ միասին ժողովրդին մեծ չափով հարվածում էին նաև տարափոխիկ հիվանդությունները և համաճարակները։ Հիշատակարաններում քանիցս հիշվում է մահտարժամների մասին։ 1623 թ. Հովհաննես քահանան հիշատակում ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում հաղորդում է. «Եւ արդ՝ եղև ի յայսմ ամի <եղև> մահտարժամ սաստիկ ի Մըսր և ի Ստամբաւ՝ Բ(2) ամով առաջ. ե եկեալ հասաւ մինչև ի Յալապ, և յՈւրհայ, և յԱմիթ, և ի Բաղէշ, ի Վան, և ի միջի մերում ի հիզան, և ի մաւտակայ գաւառս մեր։ Եւ այնպէս սաստկացաւ մահն, զի ի յօրն Ժ(100) մեռեալ ելանէր ի Ա(1) քաղաքէ. և ի բաղում տանց Բ(2) և Գ(3) մի հետ տանէին ի դիր հանգստարանին. և Ժ(10)-ն մեռելի մի կարճ ասէին։ Եւ երեկոյի խոցացն ի լոյս ոչ ելանէր. և քահանայք ոչ ժամանէին գալ ի տունս իւրեանց մինչև երեկոյի ժամուն ի հանգստարանէն, այլ և ոչ հասանէին հաղորդութիւն տալ հիւանդաց։ Այլ և այնպէս խստացաւ մահն մինչ զի Ե(5) ու Զ(6) տարւոյ տղայքն իւրեանց կամաւն ղնային առ քահանայքն, թէ՛ Ձմեզ հաղորդայ, չի մեռանենք առանց հաղորդի»³⁵։ Նույնն է հաստատում Կիրակոս քահանան «Եւ ես ուրախացեալ գրէի, հասա ի յՈղբ Երեմիայի դարձեալ կրկին եկն ի վերայ իմ ողբ նորա՝ տարածամ մահն, որ տարածեալ էր ի վերայ ամենայն երկրի, եկն ի գեղիկն իմ (Ավրնդանց—Վ. Հ.) և ոչ եթող մարդ առանց արտասուաց յաւուր Ը, Թ, Ժ (8, 9, 10) թաղէինք մինչև երեկոյն, երբ լուսանայր նոյն չափով մեռանէին։ Բ(2) շաբաթ այնպէս մնաց։ Եւ ես սիրասնունդ որդեակ մի ունէի Ստեփանոս անուն, նա ալ գնաց ի գրկաց մերոց ի ճանապարհ ամենայն մարդոյ...»³⁶։

Հատորում ուշագրաւ տեղեկություններ կան բնական պատահարների մասին, որոնք կհետաքրքրեն գիտության այլ ճյուղերի մասնագետներին՝ աստղաբաշխներին, օդերևութաբաններին և այլոց։ 1635 թ. հիշատակարաններից մեկում կարդում ենք, որ նոյեմբերի 23-ին (դժբախտաբար վայրի անունը նշված չէ) «Զնոր սալորնն քաղեցաք ի ծառէն, որ սբ. Խաչէն յետև ծաղ-

³⁰ № 442, էջ 294։

³¹ № 1124, էջ 767։

³² № 8, էջ 6. տե՛ս նաև № 5, էջ 5 № 925, էջ 627 և այլն։

³³ № 290, էջ 196։

³⁴ № 946, էջ 640։

³⁵ № 164, էջ 115։

³⁶ № 214, էջ 148, № 881, էջ 597—598, № 937 էջ 635, № 1071 էջ 725 և այլ հիշտ.

կեցան սալորիքն, և խնծորիքն, վարդն, լիլակ ծաղիկն, և յետոյ դառն ձմեռ
 եղաւ»³⁷, Կան լուսնի և արևի խավարումների մասին վկայություններ³⁸,
 1621 թ. հիշատակարաններից մեկում խոսվում է մորեխի պատճառած վնաս-
 ների³⁹, մի այլ հիշատակարանում խիստ ձմռան պատճառով ծովի սառեց-
 ման մասին⁴⁰, Իսկ 1633 թ. Մկրտիչ Երեցը հաղորդում է. «Թվին ՌՁԲ(1633)
 ջուրք պակասեցաւ ամէն երկիր. և զմեր Բաբերդս, որ մէկ աղբիւր չմնաց՝ ցա-
 մաքեցաւ, քաղաքս ամէն ջուր ծորոխէն կու առնէին: Յետի գալ տարին խիստ
 բարի եղաւ՝ անձրեային, աղբիւր չեղած տեղացն ջուր բղխէր»⁴¹:

Հատորում ընդգրկած հիշատակարանների տեղեկությունները չեն վերա-
 բերում միայն բուն Հայաստանին կամ հարևան երկրներին, այնտեղ կան
 տեղեկություններ նաև հայ գաղթավայրերի և այն երկրների անցուղարձի
 մասին, որտեղ գտնվում էին վերջիններս: Այս առումով ուշագրավ է Սիմեոն
 Լեհացու 1627 թ. ընդօրինակած Աղոթամատույցի հիշատակարանը, որը ըս-
 կվիքից, դժբախտաբար, թերի է: Հիշատակարանում խոսվում է Ղրիմի թաթար-
 ների Ուկրաինա և Լեհաստան կատարած արշավանքի, սրանց կատարած
 ավերածությունների, կողոպուտի և գերեվարության, այնուհետև Յարոսլավլ
 քաղաքի (Ուկրաինայում) մեծ հրդեհի և մահաարածամի մասին⁴², նույն հե-
 ղինակը 1636 թ. գրած մի այլ հիշատակարանում պատմում է լեհ-շվեդական
 պատերազմի, ժողովրդի կրած տառապանքների և այլ դեպքերի մասին⁴³,
 Մի այլ գրիչ՝ Գասպար Երեցը, 1628 թ. հիշատակարանում համառոտակի
 վերհիշելով 1604—1605 թթ. շահ Աբասի կազմակերպած բռնագաղթը, նկա-
 րագրում է Պարսկաստանում 1622 թ. հայերի դավանափոխության հանգա-
 մանքները⁴⁴: Քանի որ գրիչներն իրենց նկարագրած դեպքերին ոչ միայն
 ժամանակակից են, այլև հաճախ ականատես, ուստի նրանց հիշատակարան-
 ներում հաղորդվում են ժամանակագրական ստույգ տեղեկություններ, որոնք
 տրված են օրերի, երբեմն ժամերի ճշտությամբ: 1597 թ. ընդօրինակած ձե-
 ոագրի դատարկ էջում, դեպքերի թարմ ազդեցության տակ մեկը գրել է.
 «Թվին ՌՀԱ (1622) մայիս ամսոյ Թ (9), աւրն հինգշաբթի, սուլթան Սուս-
 թաֆան ելաւ ի հոր զուլայէն և ուրբաթ աւուր ի թախտ նստաւ՝ մայիս Ժ (10)
 աւրն և երեկոյ ժամուն: Զեղբար որդին՝ զՈսման թագաւորն, խեղճեաց ձե-
 ոամբ Տաւութ փաշայ զաւրավարին իւրոյ, որ անիրաւութեամբ և բռնութեամբ
 տիրեալ էր զտեղ հաւրեղբար իւրոյ՝ թվին ՌԿԷ (1618) փետրվար ամսոյ
 ԺԶ (16) նստեալ մինչ ՌՀԱ (1622)...»⁴⁵, 1633 թ. մի հիշատակագրության մեջ
 Մովսէս Տաթևացի կաթողիկոսի քարտուղարը գրում է, որ նրա մահը տեղի
 է ունեցել 1633 թ. մայիսի 21-ի լույս 22-ի գիշերը⁴⁶, Մինչդեռ Առաքել Դավ-

³⁷ № 886, էջ 602:

³⁸ № 184դ, էջ 130, № 249, էջ 170, № 361, էջ 237 և այլն:

³⁹ № 1, էջ 1:

⁴⁰ № 5բ, էջ 5, № 8, էջ 6:

⁴¹ № 833, էջ 559:

⁴² № 366, էջ 240—243:

⁴³ № 957, էջ 648—653. Նման վկայություն տես նաև 1629 թ. ջարքում, հիշատակ. № 485, էջ 325:

⁴⁴ № 478, էջ 318—319:

⁴⁵ № 73, էջ 50, № 75բ, էջ 51: Այս դեպքն ավելի համառոտ հիշում են նաև այլ գրիչներ, հիշատակ. № 76, էջ 51, № 78, էջ 59:

⁴⁶ № 736, էջ 504:

րիժեցին այս դեպքը նշում է 1632 թ. մայիսի 14-ին⁴⁷, իսկ Ալիշանն ընդու-
նում է 1633 թ. մայիսի 14-ը⁴⁸,

Տնտեսական, քաղաքական և իրավական այդպիսի ծանր պայմաններում
ժողովուրդը, բնականաբար, ավելի շատ մտահոգվում էր իր ֆիզիկական գո-
յության համար, քան մտածում գրի ու ընթերցման մասին: Սակայն դժոխա-
լին այդ վիճակում էլ շատերը, թեև զրկանքներով ու դժվարություններով,
շարունակում էին այդ աշխատանքները, հիշատակարաններում թողնելով
հետաքրքիր տեղեկություններ այդ տարիների վերաբերյալ: 1625 թ. իր հի-
շատակարանում Մաղաթիա գրիչն ընթերցողներից խնդրում է ներել իրեն
վատ գրելու համար. «դի նիւթն անյարմար էր և ժամանակն ձմեռն էր, և ես
լուսահատեր էի ի կենացս, որ մէկ մի շեղն ընթերցող այսչափ գրեանուցս,
որ հաւաքեցի և գրեցի, ոչ միայն այս, այլ բազում: Եւ գրել տեղս անպատշաճ,
զի Գ (3) տեղ փոխեցայ վասն դրելոյ...»⁴⁹: Գրչության պայմանների մասին
հատորում կան բազմաթիվ տեղեկություններ, որոնցից կբերենք միայն մի
քանիսը: Գրիգոր Երեցը ձեռագրի ընդօրինակությունը սկսել է 1623 թ. և
ավարտել 1637 թ. «ի դառնութեան ժամանակ էր, որ կու նեղէին զմեզ այլա-
սեռքն, որ խելքս մոլար է և միտս շուար և ի ծերութիւն ժամանակս էր, որ ի
գրելն զաշս ցաւեցուցի, որ ի քառասուն արն սև գիրն գրեցի ի յաւաճ պա-
հոցն, որ ժամատեղացն բանքն շատ էր, ճըգնութեամբ և աշխատութեամբ ի
յանգ և ի յաւարտ հանեցի»⁵⁰: Կարապետ գրիչը 1627 թ. գրում է. «...գրեցի
զսա բազում աշխատութեամբ ի յայս դառն և ի նեղ ժամանակիս, զի ի ձմե-
րայնի սակաւ մի գրէաք և ի յամարայնի՝ ոչ, վասն ահի անօրինաց և հար-
կապահանջութեան բռնաւորացն ոչ կարէաք, զի յամենայն կողմանց ի վտան-
գի կայաք, վասն այն յերկարեաց ի վերայ մեր գրել սորա»⁵¹: Գինոս Երեցը
1629 թ. խնդրում է. «...Թողութիւն արէք, զի ամառնային ժամն չէաք կաբել
նստիլ, հողագործութեան հետ շարաշար էաք. և ձմեռն, թէ զթանաքն եփէի
նայ՝ գրիչ չէի գտնուլ, և թէ գրիչն գտնէի՝ նստոյ տեղ չկայր, վասն վրըդով-
ման ժամանակիս»⁵²: 1634 թ. Թորոս Աթիսցի գրիչը գրում է. «...անմեղա-
գիր լերուք սղալանաց և խոշորութեանն, զի կար մեր այս է, բազում տա-
ռապանօք և աշխատութեամբ որ ձաբրդեցի դայս Քարազգիրքս: Զի հացն է
ցամաք, ապուրն է թրթու, աջերս եղեր է քանց դվրդու»⁵³: 1634 թ. ընդօրի-
նակած ձեռագրի հիշատակարանում Գրիգոր քահանան հաղորդում է. «Քանզի
այս տետրս ի հսարն գրեցի. այս երկու ամիս է, որ այս տետրս կու գրեմ»:
«Վա՛յ ինձ, զի դալտայ զլուսանցն գրեցի, վա՛յ ինձ հազար բերան: Աշս դտող
չի տեսաւ, տեղս մութն էր»⁵⁴: Եվ այսպէս շարունակ:

Այս ժամանակաշրջանում նախորդ տարիների նշանավոր գրիչների՝ Սար-
դիս Մազմանի, Ղազար Բաբերդացու, Սիմեոն Լեհացու, Մեսրոպ և Մարտի-
րոս Խիզանցիների հետ միասին հիշվում են Խաչքոն, Հակոբ և Միքայել Թո-
խաթեցիները, Ստեփանոս և Գրիգոր Զուղայեցիները, Ճտնդեմիրը, Զատիկը

⁴⁷ «Պատմութիւն Հայոց», էջ 439:

⁴⁸ «Այրարատ», էջ 231:

⁴⁹ № 245, էջ 166:

⁵⁰ № 1011, էջ 693—694:

⁵¹ № 365, էջ 239:

⁵² № 485, էջ 324:

⁵³ № 841, էջ 565:

⁵⁴ № 846, էջ 571:

և ուրիշներ: Զափազանց հետաքրքիր է Սահակ գրչի տեղեկությունն այն մասին, որ ինքը 1640 թ. գեղեցիկ գրով ընդօրինակել է մի ժողովածու տակավին 11 տարին չլրացած⁵⁵:

Ահա այս պայմաններում գրիչները ձեռագրերը ոչ միայն ընդօրինակում, ծաղկում, նորոգում էին, այլև անձնագրահավաք գրանք պահպանում կորրուստից: 1283 թ. ընդօրինակած՝ Կեռան թագուհու անունով հայտնի Ավետարանը, որի հետագա ստացողն էր ոման Օգսենտը, 1626 թ. դրած հիշատակարանում հայտնում է. «...որ վիշ դառն ժամանակ պահեցի ի հարամէ, ի տաճկէ. և (30) տարի սար ու ձոր մաշեցայ, կին ու որդիս կորուցի, զայս սբ. Աւետարանս պահեցի»⁵⁶: Մղձավանջային այդ տարիներին հաճախ լինում էր և այդպէս:

Թեև այսպիսի ծանր վիճակում էին հայերը թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական և թե՛ իրավական առումով, բայց ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ պանդխտության մեջ փրկության ու ազատագրվելու հույսը չէին կորցնում: Այդ հույսն արտահայտել է Սարգիս Երեցը 1635 թ. Իզմիրում ընդօրինակած Բժշկարանի իր հիշատակարանում. «Յիշեցէք զմեղուցեալ և զանարժան գրիչս զՍարգիս Էրեցս, որ զարիպ, և անտէր, և անօգնական եմ մնացեր, որպէս հաւ ի երամէ զատած, ի սիրելեաց բաժանած, միթէ Աստուած զմեղ ի մեր ծնած և սնած երկիրն տանի և կրկին ուրախացնէ»⁵⁷:

Հիշատակարանների սույն հատորի նյութերի արժեքը մեծանում է նաև նրանով, որ գրանցում գտնում ենք քիչ հայտնի կամ բոլորովին անհայտ տեղանուններ, ինչպես օրինակ, Աղտք⁵⁸, Ղուլթիկ⁵⁹, Բոհաթին⁶⁰, Պալախօր⁶¹, Ապար⁶², Կարմունջ⁶³, Քոել⁶⁴, Սաթու⁶⁵, Ղըսէ⁶⁶ և այլն, որոնք արտահայտված են տեղանունների ցանկում:

Եթե սույն ժողովածուի Ա հատորի հիշատակարաններում հասկանալի պատճառով չենք հանդիպում շինարարական աշխատանքների, ապա ներկա հատորի հիշատակարաններում հանդիպում ենք կառուցման և նորոգման աշխատանքների, որոնք տարվում էին պատերազմական թոհուրոհից ժամանակավորապես հեռու վայրերում: Մասնավորապես Մովսես Տաթևացու վանահայրության և ապա կաթողիկոսության ժամանակներում Երևանի և էջմիածնի եկեղեցիների և վանքերի վերաշինության մասին մանրամասն տեղեկություններ կան մի շարք հիշատակարաններում⁶⁷: Նման տեղեկություններ կան այլ քաղաքների, օրինակ, Երուսաղեմի, Համիթի, Ուռհայի և այլնի

⁵⁵ № 1165, էջ 793:

⁵⁶ № 309, էջ 204—205. տե՛ս նաև № 247, էջ 168:

⁵⁷ № 879, էջ 596:

⁵⁸ № 58, էջ 37:

⁵⁹ № 65, էջ 43:

⁶⁰ № 366, էջ 243:

⁶¹ № 488, էջ 328:

⁶² № 515, էջ 349:

⁶³ № 552, էջ 373:

⁶⁴ № 824, էջ 553:

⁶⁵ № 911, էջ 619—620:

⁶⁶ № 717, էջ 494:

⁶⁷ № 144, էջ 97, № 258, էջ 178—179, № 318, էջ 209, № 504, էջ 341, № 624, էջ 426 և այլ հիշատակարաններում:

մասին⁶⁸, 1635 թ. Բալուի Փրկչածին⁶⁹, 1636 թ. Գողթան գավառի Թումա առաքյալի վանքի⁷⁰, 1640 թ. Սեբաստիայի Ս. Սարգիս եկեղեցու⁷¹ վերականգման աշխատանքների մասին: Սույն հատորը պարունակում է տեղեկություններ նաև եկեղեցիների և վանքերի զանազան նվիրատվությունների⁷², գերիների ազատագրության⁷³, ձեռագրերի առուծախի արժեքի⁷⁴, ձեռագրերի ընդօրինակության վարձի⁷⁵ և այլ հարցերի մասին: Մի խոսքով այս և հաջորդ հատորները լրացուցիչ անսպառ նյութ են պարունակում հայ ժողովրդի տրտեսական, քաղաքական, իրավական վիճակի, պատմության, լեզվի և այլ հարցերի ուսումնասիրության համար:

Ձեռագրերում և ձեռագրերի հրատարակված ընդարձակ ցուցակներում հանդիպում են հիշատակարաններ, որոնք բացի ընդօրինակության կամ նորոգման տարեթվից, այլ տեղեկություններ չեն բովանդակում, օրինակ. «Գրեցաւ թվին ՌՀն (1626) հոկտեմբեր ԺԹ (19), օրն հինգշաբթի»⁷⁶, «Գրեցաւ ՌՂԲ (1643) թվին»⁷⁷, «Կատարեցաւ թվին ՌՃԳ (1654)»⁷⁸, «Գրեցաւ Շարակնոցս ի թվին ՌՂԲ (1643)»⁷⁹, «Նորոգեցաւ ի թվականիս Հայոց ՌՂ մէկ (1642) ամին»⁸⁰ և այլն, որոնք տեղ չեն գտել այս և հաջորդ հատորներում:

Կան հիշատակարաններ, որոնք թեև գրված են ձեռագրերում կամ տրպագրված են մամուլում, բայց դրանք հնարավոր գրքերից վերցրած հիշատակարաններ են, որոնք չեն առնչվում տվյալ ձեռագրի ընդօրինակության ժամանակի և այլ հարցերի հետ, օրինակ, մեր Մատենադարանի № 6824 ձեռագիրը, որն ընդօրինակել է Հարություն Տէր-Սիմոնյանը, Կարբի գյուղում, 1856 թ., Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի» շափածոն է, տպագրված վեներտիկում, 1643 թ.: Ահա տպագրողի հիշատակարանի մի հատվածը. «Փառք...», որ ետ կարողութիւն նուաստ և տառապեալ անձին իմոյ Յոհաննէս Անկիրեցոյ թարգմանչի, որ մականունն ըստ Հռոմայեցոց Ճիւանի Մուլինս ասի, հասանել ի յաւարտ տպագրութեան արհեստիս, բազում ջանիք և շատ նեղութեամբ տքնեալ և աշխատեալ, այս Զ (6) ամ է, զոր կախեալ կամ վասն տպագրութեան արհեստիս, ապավինելով ի յոյսն ամենեցուն...»⁸¹: 1641 թ. տպագրված մի գրքի հիշատակարան էլ հրատարակվել է «Բանասէր»-ում⁸²: Այդ տիպի հիշատակարանները ձեռագրերի հիշատակարանների հետ հավաքել է Ղ.

⁶⁸ № 788, էջ 530, № 844, էջ 566, № 847 էջ 572 և այլն:

⁶⁹ № 941, էջ 637:

⁷⁰ № 1000, էջ 683—684:

⁷¹ № 997, էջ 679, № 1170, էջ 796:

⁷² № 16, էջ 10, № 136, էջ 92, № 1159, էջ 789—790 և այլ հիշատակարաններ:

⁷³ № 640, էջ 443, № 659, էջ 460 և այլ հիշատակարաններ:

⁷⁴ № 300, էջ 200, № 307, էջ 204, № 339, էջ 225 և այլ հիշատակարաններ:

⁷⁵ № 562, էջ 380, № 949, էջ 642 և այլ հիշատակարաններ:

⁷⁶ Մատենադարանի ձեռ. № 6914, էջ 316ա:

⁷⁷ «ՀԱ», 1947 թ., Ժ—ԺԲ, էջ 633:

⁷⁸ ՏԵՄ նույն տեղում:

⁷⁹ 822Ս, № 27, էջ 381. տես նաև 82ՆԿԱ, № 20, էջ 61, ՏՅՁՄՎ, № 51, էջ 248, ՈՅՁՄՎ, № 1088, էջ 753, մեր Մատենադարանի № 4309, ձեռագիրը, էջ 295ր և այլն:

⁸⁰ Մատենադարանի ձեռ. № 5916, էջ 75բ. տես նաև № 2492, էջ 116ա, № 899, էջ 16բ և այլն:

⁸¹ էջ 158բ:

⁸² 1905 թ., № 2, էջ 61:

Փիրղալեմյանը⁸³։ Նման հիշատակարանները, անշուշտ, պետք է հրատարակել, սակայն տպագրված գրքերի հիշատակարանների ժողովածուներում, իսկ մեր և այլ հեղինակների հրատարակած ժողովածուները ձեռագրերի հիշատակարանների հավաքածուներ են։

Մեր Մատենադարանի № 9930 ձեռագիրը ունի «Պատմութիւն Յովսէփայ Գեղեցկոյն, զոր շարադրեալ տաղաշափիւ նուաստ Աստուածատուր տկար յոգւոյ, ոչ թէ ականջալուր լեալ գրեցի, այլ Աստուածաշունչ գրոց առեալ և լիապէս դրեալ, զայն որ ասէ ընդերցուածս ի Ծննդոց»⁸⁴ վերնագիրը։ Նշված չափածոն վերջանում է այսպես.

«Եղև վճար բանիս այս ներբողական,
Յակոբայ, Յովսէփայ և եղբարցն ամենայն,
Կարգաւ ըզպատմութիւնն վկայական,
Դիւրահաւան մանկանցն որ ուսումնական,
Ի Հայոց տումարի հազար թուական,
Ի նընսուն և մին յարաբարդեալ կան (1642),
Տաղաշափ շինեցաւ բանըս պատմաբան,
Ոչ յինքենէ մտաց, այլ գրոց Ծննդեան,
Ի կղզիս Վէնետիկ ծովանստական,
Ղարիպութիւն յերկիրս ի Ֆռանկիստան,
Այն որ Յովսէփ հասուց փառք և իշխանութեան,
Հասցնէ զամէն զարիպ իւր նաւահանգստեան:
Նուաստ յոգի Աստուածատուր անարժան,
Որ ըսկիզբն եղ բանիս և ես կատարման,
Լալ»⁸⁵

Մատենադարանի ձեռագրաց ցուցակում այս չափածոյի վերջին մասը համարված է հիշատակարան և ձեռագրի ընդօրինակութիւնը նշված է 1642 թ. հետո⁸⁶։ Մեր կարծիքով դա վերաբերում է ոչ թե ձեռագրի ընդօրինակութիւն-

⁸³ «Նշխարք», հտ. Ա, № 775, էջ 214աբ, № 776, էջ 214բ և այլն։

⁸⁴ էջ 1ա։

⁸⁵ էջ 15բ։ Շարունակութիւնն ընկած է։

⁸⁶ Հա. Բ, էջ 1017։ Այդպես է նշված նաև № 697 ձեռագրի ընդօրինակութիւնը։ Վերջինիս 46ա, 85բ և 125ա էջերի հիշատակարաններում տարեթիվ չի նշված, բայց 55բ—56բ էջերում գտնում ենք մի չափածո, որի վերջին տողերը համարված են հիշատակարան (հա. Ա, էջ 384)։ Տարօրինակ է, որ № 9930 ձեռագրի վերևում նշված չափածոն գրվել է 1642 թ. և ձեռագրի ընդօրինականութիւնը նշված է 1642 թ. հետո (հա. Բ, էջ 1017), իսկ № 697 ձեռագրի չափածոյի ստեղծման տարեթիվը՝ 1631 թ. համարված է ձեռագրի ընդօրինակութիւն տարեթիվ (հա. Ա, էջ 384)։ Այսպիսով, միևնույն տեղկութիւնը հանգեցրել է տարբեր եզրակացութիւնների։ Բացի այդ, նման «հիշատակարաններ» ձեռագրաց ցուցակում չեն նշված, № 7467 ձեռագրում գտնվում է «Տաղ և գովասանք սր. տաճարին էջմիածնայ» վերնագրով մի չափածո (էջ 375բ—378ա), որի վերջին երկու քառյակը հետևյալն է.

«Առաքել է մեղօք տկար,
Այսքան բաներս անկեալ ի շար,
Եւ որք երգէք սըրտիւ յօժար,
Յիշման արէք զիս անդադար,
Եւ որք յիշեն զմեզ ի բարին,
Եւ ասասցեն զՏէր ողորմին,
Յաւուր մեծի դատաստանին,
Արժան լինին կենաց ձայնին»։

Եթե հետևելու լինենք վերևում մեջբերված օրինակին, սա էլ պետք է ընդունենք հիշատակարան, բայց ձեռագրաց ցուցակում, այդ չի նշված (հա. Բ, էջ 539)։

նը, վերջինիս պայմաններին՝ նորոգմանը, գերությունից ազատելուն, ներքին ու արտաքին դեպքերին, այլ շահածոյի ստեղծմանը, ինչպես լինում է ձեռագրի հիշատակարաններում. այն շահածոյի շարունակությունն է, այսինքն՝ վերջաբանը: Ուստի վերոհիշյալ հատվածը հիշատակարան չէ, այլ բանաստեղծության շարունակությունը, ինչպես սովորաբար լինում է նման և գուսանական ստեղծագործություններում:

Կան ձեռագրեր, որոնք հիշատակարան չունեն և չի նշված ձեռագրաց ցուցակի նկարագրության բաժնում, օրինակ մեր Մատենադարանի №1560 ձեռագիրը⁸⁷, իսկ հիշատակարանների ցանկում նույն ձեռագիրը նշված է 1674 թ. հիշատակարանով⁸⁸:

Կուզենայինք նշել նաև հիշատակարանների տարեթվերն չհամապատասխանող երկու տիպի տվյալների մասին: Մի քանի հիշատակարաններում տարեթիվը և պարսից թագավորի գահակալությունը չեն համապատասխանում միմյանց, օրինակ, ԺՆ դարի Ավետարանի հետագա ստացողը գրում է. «...Արդ՝ ես խօճայ Ֆրանգուլս ադի սբ. Աւետարանս ՌՃԹ (1660) թվին, Պարսից թագաւորութիւն շահ Սուլէյմանին...»⁸⁹, 1610 թ. մի Աստվածաշնչի հետագա ստացողը գրում է. «...Թվին ՌՃԸ (1659) հոգտեմբերի ամսուն էկի Ըսպահան... Ի թագաւորութեան այսմ թվի Պարսից շահ Սէլէյմանին, երկրորդ շահ Աբասի որդուն»⁹⁰, Ինչպես հայտնի է 1667 թ. Աբաս Բ-ի մահից հետո հաջորդում է որդին՝ Սուլեյմանը և իշխում է մինչև 1694 թ.⁹¹: Ինչպե՞ս կարող է 1659 թ. կամ 1660 թ. վերջինս թագավորել, երբ իր հայրը կենդանի էր: Մեր կարծիքով «ՌՃԸ» և «ՌՃԹ» հայոց տոմարի տարեթվերը սխալ են գրչագրված կամ տպագրական սխալ է և պետք է լինի «ՌՃԺԸ» (1669) և «ՌՃԺԹ» (1670): Այստեղ արդեն հիշատակարանների հայոց տոմարի տարեթիվը և պարսից Սուլեյման շահի թագավորության տարիները համապատասխանում են միմյանց: Այդ պատճառով էլ ինչպես այս, այնպես էլ մի երկու հիշատակարաններ տեղավորեցինք հաջորդ հատորներում:

Լինում է և այնպես, երբ ավանդույթ դարձած Նիկիայի ժողովի մասնակից ԳեթժԸ կամ ՅժԸ (318) հայրապետների թիվը, որ երբեմն հիշատակվում է հիշատակարաններում, դիտված է որպես հիշատակարանի գրություն տարեթիվ, օրինակ №№ 2660 (էջ 82բ), 4856 (էջ 94բ) ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնց թվականը իբր 1669 է⁹²: Վերջապես լինում է ծածկագիր շահածո, որը համարվում է հիշատակարան, սակայն այն ծածկագիր հանելուկ է կամ խնդիր, օրինակ, № 4253 (էջ 157բ), որը ցուցակում հարցականով նշված է 1608 թվի հիշատակարան⁹³:

⁸⁷ Հտ. Ա., էջ 583:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 1371:

⁸⁹ ՑԶՎԼ, № 233, էջ 554:

⁹⁰ «Արարա», 1911 թ., էջ 846:

⁹¹ Սուլեյման Ա-ն ըստ Լեն-Պուլի իշխել է 1667—1694 թթ. (տե՛ս Мусульманские династии, Пб., 1899, стр. 219), իսկ Գ. Բոսվորտի՝ 1666—1694 թթ. (տե՛ս Мусульманские династии, М., 1971, стр. 226):

⁹² Հտ. Ա., էջ 848, 1302, 1371:

⁹³ Հտ. Ա., էջ 1179, 1347: Իսկ պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը երեք անգամ անդրադարձել է նշված ձեռագրի տարեթվի որոշմանը: Միևնույն հաջիվը կրկնում է «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1967 թ., № 1, (էջ 209) հոդվածում և «Հայոց գիր և գրչություն», Երևանի, 1973 թ. (էջ 164) աշխատությունում: Իսկ երրորդ հոդվածում՝ «Տոմարաթիվ շահածո ծածկագրերի

Հիշատակարանների Բ հատորն ընդգրկում է մեծ և փոքր 1272 հիշատակարաններ, որոնց հրատարակության սկզբունքների մասին խոսվել է սույն ժողովածուի Ա հատորի Առաջաբանում (էջ ԻԳ-ԻՁ): Սակայն նշված երեք սկզբունքները փոփոխված են ՀՍՍՀ ԳԱ ակադ. Լ. Ս. Խաչիկյանի խորհրդով, որոնք ընդունեցին շնորհակալությամբ: Սույն հատորում նշված են հիշատակարանների հեղինակների՝ գրիչ, ծաղկող, նորոգող, կազմող, ստացող, նվիրատու, գերութունից ազատող անուններն իրենց հիշատակարանների վերևում առանձին-առանձին և ոչ թե միասին, ինչպես արված էր սույն ժողովածուի Ա հատորում: Ցուրաքանչյուր տարեթիվում հիշատակարանները կարելի է դասավորել ըստ կարևորության կամ ժամանակագրական սկզբունքով, երբ հիշատակարաններում առկա են ամիս-ամսաթիվը: Սակայն, լինում են հիշատակարաններ, որոնք ունեն ամիս-ամսաթիվ, բայց ոչ կարևորություն: Ուստի չենք հետևել կարևորության և ժամանակագրական սկզբունքին միասին: Այդ պատճառով նպատակահարմար գտանք նախ ամիս-ամսաթիվ ունեցող հիշատակարանները դասավորել ժամանակագրական կարգով, իսկ մնացածները՝ նախ անտիպ հիշատակարանները, ապա տպագրվածները⁹⁴: Հիշատակարանների Ա հատորում հետևել ենք հայկական տոմարի սկզբունքներին: Բայց Լ. Ս. Խաչիկյանի խորհրդով, մի շարք դեպքերում պարզվում է, որ նվրոպայի հայկական գաղթավայրերում՝ Ուկրաինա, Լեհաստան, Հունգարիա, Իտալիա, Ղրիմ և այլն, ձեռագրի հիշատակարաններում գրիչը, ճիշտ է, տոմարական հաշիվը նշել է հայկական տոմարով, սակայն հետևել է նվրոպական ժողովուրդների տոմարական սկզբունքին, օրինակ, սույն ժողովածուի Ա հատորի № 285 հիշատակարանը, ինչպես և ձեռագիրը, գրվել է Կամենիցում, ուր հիշատակարանում ասված է. «...ըսկսայ նօտարել Հայոց թվին

վերածնություն» (Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1973 թ., № 1, էջ 90—116), անդրադարձել է 157ր էջի բոլոր ծածկագրերին: Մենք միայն կանդրադառնալ ենք սխալի, թեև այլ սրբալիներ էլ կան:

«Ըստ գերակատար թուռ կրկնեալ զճնգնասան,
Պարարարձամար յայնց կրկնակի ընդ ինդասեան» (էջ 100):

Նախ՝ ընդգծված բառերը ձեռագրում գրված են «զճնգատասնեան» և «իդոսեան» ձևով: Երկրորդ՝ պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը լուծում է այսպես՝ $(532 \times 2) + 15 + 14 + 551 = 1644$: Այս լուծումը բացահայտ սխալ է: Պրոֆեսորն ըստ երևույթին անտեսել է «Պարարարձամար» բառի իմաստը, որը համապատասխանում է պարարառնամ կամ պարարառնալ և հունարեն $\pi\epsilon\rho\iota\alpha\tau\rho\epsilon\omega$ բառերին և նշանակում է՝ հանել, մասնահանել, պոկել, վերցնել, յետ առնել, գրկել, չնչնել և այլն (Նոր բառգիրք Հայկազնի լեզուի, հտ. Բ, Վենետիկ, 1837, էջ 625): Երրորդ՝ որպեսզի գումարը ճիշտ ստանա պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը իդոսի արժեքն ընդունում է ոչ թե 8, թեև այդպես նշում է (էջ 100, ծանոթ. 5), այլ 7: Մինչդեռ պետք է լուծել այսպես՝ $[(532 \times 2) + 15 - 16 (= 2 \times 8)] + 551 = 1614$: Պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը սխալ է կատարում ծածկագրության երրորդ շարքում: Մեքերելով չորս տող, ուր վերջին երկու տողը վերաբերում է տոմարական հաշվումին.

«Կրկնապատկեալ մասամբ տասին, երկյիվնական,
Երկեակ եռորդ ընդիքտիոն թիւ կրկնական» (էջ 100):

Ապա լուծում՝ երկու հիսունը բազմապատկելով 10-ով, ստանում է 1000, այնուհետև ընդիքիտիոնի արժեքը հաշվելով 15, «Երկեակ եռորդ»-ը հաշվում է այսպես՝ $2 \times 3 \times 15 = 90$: Այս բոլորը ճիշտ է: Սակայն, որպեսզի պտանա 1644 տարեթիվ գումարը, ինչպես արվել է առաջին օրինակում և 1090 գրելու փոխարեն, գրում է ստանում ենք 1093, որին գումարելով 551 ստանում ենք 1644 ($1093 + 551 = 1644$)» (էջ 100):

⁹⁴ Սույն ժողովածուի Ա հատորում տվյալ տարեթիվի հիշատակարանները դասավորել ենք այլ կերպ՝ նախ անտիպները, այնուհետև տպագրվածները:

ԺԸ

ՌԾԴ (1604), հոկտեմբեր ամսույ ԻԸ (28), օրն երկուշաբթի⁹⁵։ Մենք այդպես ենք վարվել, որովհետև Հայոց ՌԾԴ տարեթիվը, համաձայն Բ. Ե. Թումանյանի և Հ. Ս. Բաղալյանի աշխատությունների⁹⁶ տված հաշվումների, սկսվում է 1604 թ. հոկտեմբերի 21-ից։ Սակայն 1604 թ. հոկտեմբերի 21-ը ոչ թե երկուշաբթի է, ինչպես նշված է հիշատակարանի բերված հատվածում, այլ կիրակի։ Հոկտեմբերի 28-ը երկուշաբթի կլինի 1605 թ.։ Այսպիսով օրվա պատկերը համապատասխանում է 1605 թ. հոկտեմբերի 28-ին։ Ձեռագրերում կան նաև դանազան նվիրատվությունների՝ հատկապես կալվածագրերի գրառումներ, որոնք տարեթիվը չունեն, սակայն տեղ են գտել սույն ժողովածուի Ա հատորում։ Այսուհետև չենք հրատարակելու⁹⁷։

Այսպիսով, գիտական ուսումնասիրությունների համար օգտագործողները սույն և հաջորդ հատորներում գործնականորեն կիրառված կգտնեն որոշ սկզբունքներ, որոնք առաջացել են հիշատակարանների մեր Ա հատորի փորձից⁹⁸։

Վ. Ա. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

⁹⁵ էջ 224։

⁹⁶ Տոմարական հաշվումներում առաջնորդվել ենք Բ. Ե. Թումանյանի «Առձեռն տոմարացույց» (Երևան, 1965 թ.) և Հ. Ս. Բաղալյանի «Օրացույցի պատմություն», (խմբագիր Ս. Տ. Երեմյան, Երևան, 1970 թ.) աշխատություններում նշված սկզբունքներով։ Սակայն այդ աշխատություններում Լ. Ս. Խաչիկյանի առաջարկած տոմարական հաշվելու սկզբունքը դժբախտաբար բացակայում է, թեև Բ. Ե. Թումանյանի նշված գիրքը հրատարակվել է Լ. Ս. Խաչիկյանի խմբագրությամբ։ Մյուս կողմից, հիշատակարանում եթե նշված չէ ամսաթվի շաբաթվա օրը և գրչության վայրը, հնարավոր չէ պարզել Լ. Ս. Խաչիկյանի խորհուրդը։

⁹⁷ Մեր Մատենադարանի ձեռագրերի ցուցակում, որի խմբագիրն է Լ. Ս. Խաչիկյանը, նման նվիրատվությունները՝ կալվածագրերը նշված են որպես հիշատակարաններ. օրինակ, ձեռագրաց ցուցակի Ա հատոր, էջ 1271 (ձեռագիր № 4721, էջ 657բ), հիշատակարան № 254բ (էջ 203, այսպիսի օրինակները վերցված են «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, 1601—1620 թթ.», Ա հատորից), էջ 1325 (ձեռագիր № 4969, էջ 260ա) հիշատակարան № 515 (էջ 408), Բ հատոր, էջ 113 (ձեռագիր № 5469, էջ 317ա—318ա), հիշատակարան № 208 ք (էջ 172), էջ 112 (ձեռ. № 5462, էջ 314աբ), հիշատակարան № 368աբ (էջ 304—305), էջ 28 (ձեռ. № 5068, էջ 252ա), հիշատակարան № 612 Ե (էջ 489), էջ 178 (ձեռ. № 5759, էջ 140բ, 144ա, 138ա), հիշատակարան № 613 գ, է, Ը (էջ 491—492) և այլ ձեռագրեր։

⁹⁸ Առաջարանի անձնանունները, տեղանունները ցանկում չենք նշել, կրկնված լինելու պատճառով։ № 869 (էջ 588) հիշատակարանը կրկնված է՝ № 731 (էջ 501)։